

İSLÂM DEVLETLERİNDE BAZI NÂİBELER

Doç. Dr. BAHRIYE ÜÇOK

İslâm toplumunda kadının durumu birçok avrupalı yazarlar tarafından yanlış anlaşılmış ve Müslüman kadının bütün tarih boyunca erkeğin esiri olduğu veya kafes arkasına itilmiş bir mahpusun hayatını yaşadığı tezi ileri sürülmüştür. Hattâ Sâsânî devletinde kadın hukukunun gelişmesini inceliyen *C. Barthelemae* bile kitabının sonunda, Sâsânilerde kadın hukukunun gösterdiği inkişafın bu imparatorluğun yıkılması ve halkın İslâmiyeti kabul etmesiyle engellenmiş bulunduğunu haksız yere iddia etmiştir. Halbuki Müslüman reşit kadın hem istifade hem de kullanma ehliyetine sahip olduğu için çağdaş hukuk sistemlerine bağlı kadınlardan çok önce hukûkî şahsiyetini kazanmış bulunmaktadır. Serbestçe ticaret yapan, malları üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunan Müslüman kadını toplum hayatında kendine düşen yeri almaktan alakonulmamıştır; hattâ *Divân-ı Mezâlim* başkanlığı gibi kadılıktan bile üstün olan bir vazifeyi görmesi tabîî karşılanmıştır.

Ortaçağ'da İslâm kadını fıkıh ve hadîs müderrisliği, vâzlik, şairlik, vezirlik ve müşavirlik etmiştir. Ünlü tarihçilerden Zhabî ve Abû'l-Fidâ hadîs derslerindeki bilgilerini kadın müderrislere borçludurlar¹. Her ikisi de icâzetlerini (diploma) kadın bilginlerden almışlardır. Hattâ Ortaçağ İslâm ülkelerinin aydın dünyası, nazarî de olsa kadının kadılık vazifesi görmesini bile yadırgamamıştır. Abû Hanîfa kadınların tanıklıklarının kabul edildiği dâvalarda kadılık edebileceklerini söylemiştir. Abû Carîr Tabarî ise kadınların her dâvada kadılık etmelerinin mümkün olduğunu kabul etmiştir. Hicrî 593/1196-7 ölen Ali ibni *Mürğânî*'nin Şerhu Feth il-Kadîr adlı kitabında kısas ve hadd cezalarından başka her hususta kadının kadı olabileceğine işaret edilmiştir².

¹ Bk. Bahriye ÜÇOK, İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar, Ankara 1965. S. 11-3.

² Bk. Alfred v. KREMER, Studien zur vergleichenden Culturgeschichte des Orientes vorzüglich nach arabischen Quellen, I. S. 416; MURĞUNÂNÎ, Şerhu Feh al-Kadîr, V., S. 485.

Gerçi şimdiiye kadar yapmış olduğumuz araştırmalarda kadılık etmiş bir kadına tesadüf edemediysek de yukarıda işaret ettiğimiz gibi kadılıktan daha da önemli sayılabilecek Divan-i Mezâlim Başkanlığında bulunan bir kadını tarihler bize tanıtıyor: Abbasî Halifesi Muktedir zamanında, onun annesinin nüfuzu ile Divan-i Mezâlim Başkanlığı'na tâyin edilmiş olan Sumayl. Bu kadın her cuma günü şikâyet dilekçelerini kabul eder, sağında solunda kadılar olduğu halde duruşmaları idare eder, hemen meseleleri karara bağlar ve bunları imza ederdi ³.

Profesör Hikmet Bayur'un Ekbernâme'den naklen bize bildirdiğine göre ⁴ Hümâyun Şah'ın oğlu Ekber Şah'ın Mahım Enege (Anaga, ana) adında bir sütninesi vardı. Şah'a yakın olduğu için onun üzerinde pek kuvvetli bir nüfuza sâhipti. Şah'ın büyük veziri Bayram Han'dan sonra Mahım Ana baş vezirin yerine devlet idaresini kendi eline almıştır ⁵. Hüseyin Hüsâmüddîn, Amasya Tarihi'nde (III., S. 224), Sultan Bayezid zamanında Amasya'da Selâmet Hatun adında bir kadının tarikat şeyhi olduğunu ve burada bir zaviyesi bulunduğunu bildirmekle - Türbesi Amasyada hâlâ ziyaret edilir - İslâm'da Sôfî kadınların mevcudiyetine Râbia-i Adeviyye'den başka bir örnek vermiştir.

Taassubun artık ilerlemiş bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Murad zamanında yaşayan Harem-i Hümâyun kethudası Canfedâ kadın erkân-ı devlet arasına girmiş ve Dar üs-Saâde ağası Gazanfer ağa, Şems Ahmed Paşa ve Tâc al-Tavârih sahibi Hoca S'adal-Din Efendi gibi yüksek şahsiyetler arasında en üstün yeri işgal etmiştir.

İbni Hâlligân'ın da pek öğdüğü bir hadîsçi olan Şuhdet al-Kâ-tiba İslâm'da sanatkâr kadınlar arasında hattatlığı ve kitabeti ile sivrilmiştir. XIII. Yüzyılın sonlarında yaşayan Lâle Hatun'un yazmış olduğu emsalsiz güzellikteki Kur'anlar tezhiblerle de bezenmiş olup devrin meşhur kitaplıklarını süslemiştir. Kendisi İlhanlı hükümdarlarından Abaka ve Keyhatu'nun karısı ve Kirman kraliçesi idi.

Böylece Semerkand'da 40 yıl hüküm sürmüş olan ünlü Müslüman-Türk hükümdar ve bilgini Uluğ Bey'in Buhara ve Semerkand'da yaptırmış olduğu Medreselerin üzerinde görülen "*İlim tahsil etmek her*

³ Bk. SUYŪTİ, Tarih, S. 153; ABŪ'l-MAHÂSİN, II., S. 203.

⁴ Bk. Hikmet BAYUR, Hind tarihi, II., S. 537.

⁵ Bk. MŪNECCİMBAŞI, III., S. 102.

Müslüman kadın ve erkeğe farzdır” hadîsine uygun olarak İslâm kadını ilim ve sanat hayatında olduğu gibi siyaset hayatında da zaman zaman adını ebedileştirmenin yollarını bulmuştur. Ayrıca askerlik alanında nâdir de olsa ün yapmış Müslüman kadınlara rastlanmaktadır: Bunların başında Hazret-i Muhammed’in eşi Ayşe gelmektedir; onu Cemel vakasında, askerin ortasında Talha ile Zübeyr’den sonra savaşı idâre ederken görmekteyiz. Muâviyâ ilk İslâm donanmasını inşa ettirip Kıbrıs’ı fethettiği zaman, orada düşen ilk İslâm şehidi Hazreçliler’den Ummu Harâm adında bir kadındı⁶. Ayrıca Balâzürî’de aşağıdaki ilgi çekici kayda rastlıyoruz : Emevî kumandanlarından Muhammed bin Kâsım, Halife Valid zamanında fethettiği Multan’dan, Halife Sulaymân zamanında zincire vurularak Vâsit şehrine getirilince üzüntüsünü şu sözlerle belirtmişti : “Ben bir yerde ordugâhımı kurarak dağınık olan askerleri bir araya toplarsam, savaşa hazırlanmış olan kadın ve erkekler orasını dümdüz bir hâle getirir...”⁷. Gene Hindistan’da Şemsiyye hanedanının hükümdarlarından İltutmuş’un kızı Raziyya Sultan galebe yoluyla tahta sahip olduktan sonra sırtında ok çantası at veya fil üzerinde, ordularının başında bir sınırdan diğer sınıra koşarak imparatorluğunun asayiş ve düzenini yoluna koymuş, âsi emîrleri kendisine boyun eğdirmiştir⁸. 1857’de Fransızlara karşı Kabiliyye direnmesinin mihveri *Lâllâ Fâtîma* adında bir kadındır. Hindistan’da 1494 yılın da *Ahmad Nizam Şâh* tarafından kurulup yüz yıl kadar devam eden *Ahmad Nağar* devleti, İmparator Akbar’ın şiddetli hücumlarına *Cand Bibi* adındaki saltanat nâibi kadın vasıtasıyla karşı koymuştu. Cand Bibi’nin *Akbar Şâh*’a karşı gösterdiği cesaret tarihlere geçmiştir⁹.

Yukarıdan beri görüldüğü üzere hemen hemen bütün meslek kapılarının kadına açık tutulduğu İslâm toplumunda, acaba hükümdarlığa giden yol kapalı mı tutulmuştu diye haklı bir soru aklımıza gelebilir. Bu sorunun cevabını uzun araştırmalarımız sonunda vücuda getirdiğimiz “*İslâm devletlerinde kadın hükümdarlar*” adlı bir kitapta etraflıca açıklamış bulunuyoruz. Elde ettiğimiz sonuç gösterdi ki,

⁶ Bk. Ömer Rıza DOĞRUL, Şadr al-İslâm, IX., S. 224.

⁷ Bk. BALÂZÜRÎ, II., S. 333 (Türkçe tercümesi). Bu arada Muhammed bin Kâsım’ın “Kireç” de resim ve heykelini yaptıkları bildirilmektedir.

⁸ Bk. Bahriye ÜÇÖK, a. g. e. S. 23 - 38.

⁹ Bk. İslâm Ansiklopedisi, Ekber maddesi; M. HAMİDULLAH, İslâm’da devlet idaresi, çeviren Kemal KUŞÇU, İstanbul 1963.

sadece Türklerin, Moğolların ve Hind Okyanusu adalarında yaşayan müslüman kavimlerin kadın hükümdarları olabilmiş, müslüman Arap devlet başkanları yâni hükümdarları arasına, belki tesadüfen, bir kadın adı karışmamıştır. Ama bu müslüman Arapların, kadını hükümdar tanımak istemediklerine bir delil olamaz, aksine İslâm fakîh ve müçtehitleri örn. bu arada Al-Mavardî, el-Ahkâm al-Sultâniyye'sinde hükümdarlık anlamına gelen imamlığın 7 şartı arasında erkek ve ergin olmayı saymamıştır¹⁰. Esasen Araplar'ın İslâmiyetten önceki hükümdarları arasında kadınlar da yer almaktadır: Amaliğa devletinde babasının yerine geçen Zîbâ; Palmir devletindeki Zaynab (Zenobiya) gibi. Müslüman Türkler'de ve Moğollar'da eski geleneklerinin bir devamı olan kadının hükümdarlık haklarının tanınmasına karşılık Araplar'da da kadınların hükümdar nâipliği görevi aldıklarına şahit oluyoruz.

Biz bu yazımızda milliyetleri ne olursa olsun İslâm ülkelerinde iktidara gelmiş nâibelerin bazılarını tarih sırasına göre bir inceleme başlangıcı mahiyetinde olarak sâdece tesbit etmekle yetineceğiz.

* * *

ENDÜLÜS EMEVÎ DEVLETİNDE NÂİBE ŞUBH (ŞABİHA)

Doğuş itibariyle Bask olan ve Şafak mânasına gelen Şubh, eşi II. Hakam'in üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Güzelliği, zekâsı ve tedbirliliği ile daha eşi zamanında memleketin işlerini çeviren kimseleri seçmekte büyük bir rol oynamıştı. Ona birçok kimseler takdim edilmişlerdi, ama Kurtuba'nın menfaatlerini büyük bir ehliyetle koruyabilecek olan İbn Abî 'Âmir'i tercih etmişti. O zaman 26 yaşında olan ve sarayda hazinedarlığa yükselen İbn 'Âbî 'Âmir Manşûr, Şubh'u memnun etmek için, ona birçok hediyeler yollamayı ihmal etmemişti. Bazı tarihçiler, özellikle Dozy, Şubh ile Manşûr arasında mevcut hissî bir bağdan sık sık bahsetmektedirler.

Halife Hakam'in geç yaşlarda Şubh'dan iki oğlu dünyaya gelmişti. Bunlardan büyüğü Abdurrahman daha küçük yaşta iken öldü ve geride yalnız ikinci oğlu Hişâm kaldı. Halife yaşlı, oğlu da henüz küçük olduğu için ona mümkün olduğu kadar çabuk biat ettirmek

¹⁰ Bk. Al-MĀVARDĪ, al-Ahkâm al-Sultâniya, Enger baskısı, I., S. 5; bu iki şart sonradan każî Bayzavî'nin Tavalî al-Anvar ve Gazzalî'nin, İhyâ'u 'Ulûm'una kendileri tarafından eklenmiştir.

istiyordu; zira Halife'nin kardeşleri vardı ve o zamana kadar Kurtuba tahtına bir küçük çocuğun oturduğu da görülmemişti. Bu endişe ile 5 şubat 976'da II. Hakam ümerayı oğlu II. Hişâm'ı veliâht gösteren bir belgeyi imzaya dâvet etti. Hiç kimse bu imzadan kaçınmak cesaretini gösteremedi. Sonra Afrika illerine de bunun bir kopyası yollandı ve gereken valilere imza ettirildi.

1 Ekim 976'da Hakam, oğlunun tahta geçeceğine inanmış olarak öldü. Artık hâcib ünvanını almış olan al-Mushafî ile Şubh'un arzusu üzerine vezîr olan al-Manşûr 7 Ekimde çok sayıda askerinin başında olarak on yaşındaki halîfelerini şehirde dolaşturdular. Halk böylece II. Hişâm'ı gördü ¹¹ ve bir nâiblik fikrine alışmış oldu. Böylece de Şubh'un iki veziri vasıtasıyla oğluna nâibelik etmesi tabîi görüldü. Hernekadar Mehmed Zihni, Şabiha'nın oybirliği ile vasi tayin edildiğini yazmakta ise de, böyle resmî bir seçim yapılıp yapılmadığını kesinlikle söylemek mümkün değildir. Ayrıca Dozy'de de böyle bir kayıt mevcut değildir, yalnız Kurtuba Emevîlerinden bahseden Ziya Paşa, Endülüs Tarihi C. II s. 178; Müneccimbaşı, Şahâif. C. II. s. 20 ve 'Omar Rıza Kaşhâla, 'Alam an-Nisâ, C. II s. 323; Şubh'un fülen nâibelik ettiğini ifade etmektedirler.

Şubh, al-Muşhafî'nin yerine, İbn Abî 'Âmir al-Manşûr'u desteklemiş onun ölümünden sonra hâcib'lik yani bugünkü Başbakanlık görevine el-Manşûr'un oğlu Abd al-Malik tayin etmiştir.

Bütün bunlar, o sırada Kurtuba ve Zehrâ saraylarında oynanan karışık dramlar arasında Şubh'un devlet otoritesine bir müddet sahip olmuş bulunduğunu göstermektedir.

* * *

FÂTİMÎ DEVLETİNDE NÂİBE SİTT AL-MÜLK (SAYYID AT AL-MÜLK)

Önceleri el-Mahdiyye'yi başkent yaparak Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımî Devleti, al-Mu'iz zamanında ordu kumandanı olan Gavhar sayesinde Mısır'ı da İhşîd'lerden alınca (969) Kâhire Kalesini ve Ezher Câmii'ni inşa ettirdi. Kendilerinin Hazreti Muhammed soyundan geldiğine kaani olan Fâtımîler, Mısır'da ikiyüz yıl kadar şi'î halîfeliğinin temsilcisi oldular. Sınırlarını batı Sicilya ve Sardonya'ya, Mağrib-i Aksâ'ya doğuda Âsi ırmağına kadar genişleten Fâtımîler

¹¹ Bk. DOZY, Histoire des Musulmans d'Espagne, II., S. 190-1; MEHMED ZİHNÎ, Meşâhir al-Nisâ', I., S. 348.

Haleb'i, Mekke ve Medîne'yi de kendilerine tâbi kılmışlardı; Fâtımî Devleti'nin altıncı hükümdarı olan al-Ĥâkim bi-Amrillah çoğunluğu sünnî olan Mısır'da şî'îliği yaymak için çok sıkı ve mutassıpça tedbirlere baş vurdu. Sonunda bir bâtmî dâîsinin teşviki ile el-Ĥâkim kendi ulûhiyetini ilân etti. Kadınların sokağa çıkmalarını, şarap içmeyi, kadın ayakkabıları yapmağı, mûsikî ve eğlenceler tertibini yasak etmek, yahudilerin boyunlarına birer çingirak, hristiyanların ise iki buçuk kiloluk birer haç asmak gibi verdiği şiddetli ve garip emirler, onun ne derece hasta ruhlu olduğunu artık açıkca göstermekte idi. Giriştiği îmar faaliyetine ve refahın artmasına rağmen memleketin içinde bulunduğu huzursuzluk ve karışıklığın dayanılmaz bir hal alması çok nüfuzlu ve geleceği iyi sezen tedbirli kız kardeşi Sitt al-Mülk'ün harekete geçmesine vesile oldu. Sitt al-Mülk önceleri kardeşine, yaptığı işlerin doğru olmadığını, böyle devam ederse bu hânedanın yıkılmasına sebep olacağını, bundan kaçınması gerektiğini hatırlattı. Bu acı uyarmalardan sonra al-Ĥâkim, Sitt al-Mülk'ü ölümle tehdit etti ve onu devlet erkânından bazıları ile görüşmeler yapmakla suçladı¹². Sitt al-Mülk, kardeşinin kendisini sağ komayacağını anlayınca Sayf al-Davla b. Davvâs'a güvendiği kimselerle görüşme teklifinde bulundu (Cuvaynî, İbn Davvâs'ı Sitt al-Mülk'ün kocası olarak gösterir, C. III. s. 148) ve bir gece Sayf al-Davla b. Davvâs'ı evinde ziyaret etti. İbn Davvâs defalarca yeri öptü ve hizmetkârların arasında ayakta durdu. Al-Ĥâkim'in kızkardeşi ona oturmasını işaret edip her ikisinin tehlikeler içinde bulduklarını, üstelik hükümdarın ulûhiyet iddiasına kalkıştığını, babalarının şerefini ve şeriati ayaklar altına aldığını, deliliğini gittikçe arttırdığını haber verdi. Ayrıca halkın onun aleyhine ayaklanacağından ve sonunda devletin yıkılacağından, bu arada kendisinin de katledileceğinden korktuğunu ilâve etti.

İbn Davvâs nasıl bir çare düşünmüş olduğunu Sitt al-Mülk'ten sorduğunda onu öldürtüp, yerine oğlunu geçirmeğı ve ordu kumandanlığına ve vezirliğe de kendisini geçirmeğı tasarladığını ifade etti. Sitt al-Mülk emniyet içinde yaşayabilmek için bu korkunç tertibi hazırlarken, İbn Davvâs'a pek çok topraklar ve mallar, hil'atlar

¹² A'lâm al-Nisâ', II., S. S. 166; CÜVAYNÎ (Basılmamış tercümesi. T. T. K.), III., S. 184-6; BROCKELMANN (N. ÇAĞATAY, tercümesi), İslâm milletleri ve devletleri tarihi, S. 169, Mağrızl, Ĥiṭat, II, 277, 282. v. d.

vadetti. Güvenilen iki zenci köle seçtiler ve al-Hâkim'in sık sık gezmeği âdet ettiği bir dağ geçidinde bunlar pusuya yatırıldılar. Ertesi gün bu iki köle halîfenin üzerine ansızın hücum edip onu öldürdüler (13 Şubat 1021). Sonra Sitt al-Mülk'ün dâiresine getirdiler. Tarihlerin kaydettiğine göre al-Hâkim bu dairenin zemin katına defnedildi.

Onun ulûhiyetine inanan Dürzîler ise buna asla inanmadılar; onun ölmediğine, al-Hâkim'in bir gün geri geleceğine kaani oldular.

Böylece al-Hâkim'den kurtulan Sitt al-Mülk devlet erkânını el-Hâkim'in oğlu Abû'l-Hasan 'Alî'ye biat ettirdi ve ona "Al-Zâhir bil'l-ah" lâkabını verdirdi. Fakat al-Zâhir o zamanlar henüz on altı yaşında tecrübesiz bir çocuktü. Mısır ve Suriye'de alevlenmiş olan karışıklıkları düzeltemezdi. Bu sebeple halası ona niyâbet etti. Sitt al-Mük İbn Davvâs'ı vezir tayin etti ve onu bir çok da nimetlere garketti; kısa zamanda karışıklıkları ve huzursuzlukları ortadan kaldırdı, sükûneti temin etti¹³.

Sitt al-Mülk'ün dört yıl kadar nâibelik ettiği muhakkak gibidir.

Kahire'de birçok karışıklıklara sebep olan ve aylıklı yabancı askerlerin disiplinsizliğini meydana çıkaran müthiş kıtlık günlerinde (H. 415-M. 1024-5) onun adına raslamıyoruz. Bu yıllardadır ki, o zamana kadar pek büyük bir müsamaha ile karşılanan Mâlikîler Mısır'dan çıkarıldılar. Halife bu durumla hiç ilgilenmedi. Zevk, safa ve eğlenceler içinde vakit geçirmeğe koyuldu. Cuvaynî'nin ifadesine göre, Halife'yi korumakla görevli Nasîm adında biri -ki hazinedardı- köleleri vasıtasıyla önce Halife'yi, sonra da halasını öldürtmüştür. Bu olayın 415 H. de geçtiği tahmin olunmaktadır.

Al-Zâhir'den sonra yerine geçen al-Mustanşır (420/1029)'a, babasının zenci câriyesi yani al-Mustanşır'ın zenci olan annesi bir müddet nâibelik etmiştir. Saltanatı şevketsiz fakat uzun süren al-Mustanşır'ın (1036 - 1094) zamanında artık Fâtımîlerin zevâli yaklaşmıştı. Önceleri ihtişamlı günler geçiren halife sarayı, sonraları zenci nâibenin isteği üzerine sarayı dolduran Zencilerle Türklerin bir savaş yeri haline geldi. Ayrıca yedi yıl süren kıtlık bu devleti yıkılmaya sürüklerken Badral-Camali'nin şahsında bulduğu bir kurtarıcı ile bir müddet daha sükûn ve asayişe kavuşabildi.

* * *

¹³ MÜNECCİMBAŞI. II., S. 442 - 3; E. Graefe, İslâm Ansiklopedisi, IV., Fatimî maddesi; CUVAYNÎ, III., S. 184-6.

REY NÂİBESİ SAYYIDA HÂTUN

Buvayh Oğulları devletinin parçalanmasından sonra hânedan üyelerinin bazıları çeşitli bölgelerde hükûmet etmeye koyulmuşlardı. Bunlardan Rey, Hemedan ve Isfahan'da hükûmet kuranlardan Rukn al-Davla'nin haleflerinden Kâbus b. Vaşmgîr'in dâmâdı Faḥr al-Davla 995'de öldüğü zaman yalnız küçük bir oğlu vardı. Hükümdar soyundan olan bu çocuğun annesi, Macd al-Davla lâkabını taşıyan çocuğuna nâibe tayin edildi ve uzun yıllar, yani oğlu ergin yaşa gelinceye kadar bu vazifede kaldı.

Görünüşe göre Macd al-Davla iktidarsızdı. Bu yüzden de H. 387 de iktidara geçtiği halde on yıl sonra (397'de) anası Sayyida Hâtun tarafından bu makamdan hal'edilmiş fakat Mecd al-Davla H. 398'de ikinci defa ve hattâ 407'de de üçüncü defa tahta yeniden cülûs etmiştir. Mecd al-Davla'nin böyle sık sık iktidarı kaybetmesinin sebepleri arasında, onun kudretsizliği ve komşu devletlerin tamamı düşünülebilir. Nitekim bu devrin yazarlarından Keykâvus b. İskender, Kâbus-nâma'sinde Sayyida Hâtun'un uğradığı büyük bir müşkili, zekâsı ve güzel üslûbu sayesinde nasıl bertaraf ettiğini şöyle anlatmaktadır: Gazne Sultanı Maḥmûd b. Sebüktekin Rey hükümdarı Mecd al-Davla'nin bir çocuk olmasından istifade ederek bu hükümeti kendine tâbi kılmak amacıyla Sayyida Hâtun'a elçi gönderip hutbe'nin kendi adına okunmasını, paranın gene kendi adına darbedilmesini istedi. Eğer bu teklifi kabul edilmeyecek olursa gelip, Rey'i alacağımı ve Hâtun'u da yok edeceğini bildirdi. Elçi bu haberi Sayyida Hâtun'a verince o şöyle cevap verdi: "Sultan Mahmud'a de, kocam Faḥr ad-Davla hayatta iken, belki aklına gelir. Rey üzerine yürürsün diye daima düşünürdü. O ölüp de iş bana düşünce bu düşünce gönlümden kalktı. Dedim ki, Sultan Maḥmûd akıllı bir Padişah'tır; bilir ki, onun gibi bir padişahın bir kadınla savaşa girmemesi lâzımdır. Çünkü padişahın hem erkek olur, hem dişi. Eğer gelirse ulu Tanrı bilir ki kaçmıyacağım ve savaşa kalkmışımdır. Çünkü şu iki şıktan biri olacaktır, ya zafer benim olur, ya yenilme bana düşer. Eğer zafer benim olur, yenersen, Sultan Maḥmûd'u yendim diye âleme mektuplar yazarım. Sen, yüzden fazla hükümdarı yenmiş bir sultan olduğundan bu benim için bir öğünç olur. Seni yendiğim şu anda bir kadının Sultan Maḥmûd'u kahredip yendiği âleme yayılır ve senin namın kaybolur. Senin için, bir kadın Sultan Maḥmûd'u yendi denilmesinden daha fena

bir âr ve utanç olamaz. Eğer zafer sana nasip olursa, beni yenersen, senin için hiçbir nam ve öğünç olmayacaktır ve bunun üzerine zafer şiirleri söylenmez, çünkü kadın yenmekten nam ve öğünç hasıl olmaz". Bu haberi alan Sultan Maḥmūd, Sayyida Hâtun hayatta olduğu müddetçe bir daha Rey'e karşı bir harekete geçmemiştir. Fakat Sayyida Hâtun'un kuvvetli şahsiyeti ortadan kalktıktan sonra, Buvayhîlerin Rey'de kalan bu emâreti çok geçmeden (1029) Gazneli Sultan Maḥmūd tarafından ortadan kaldırılmıştır¹⁴. Sayyida Hâtun'un nâibelik süresi 39 yıl sürmüştür.

* * *

ERMENŞAHLAR'DA İNANÇ HÂTUN

Ermensahlar Hükümeti Selçuklu vâlisi Kutb al-Dîn İsmâil'in bir Türk kölesi tarafından Ahlat'ta 1100 M. yılında kurulmuştur. Bu memlükler burada yüz yıl kadar kaldılar. Devletin kurucusu Sakmân al-Kutbî'nin gelini İnanç Hâtun, eşi İbrahim'in ölümünden sonra oğlu İkinci Sakmân adına memleketi idare etti. İnanç Hâtun'un bu nâbeliğinin ne zamana kadar devam ettiği ve ne gibi şartlar içinde geçtiği hususî bir araştırma ile aydınlatılmağa muhtaçtır. Biz burada sadece rastladığımız nâibeleri tesbit ile meşgul olduğumuzdan şimdilik İnanç Hâtun'un adını tanıtmakla yetineceğiz.

Sakmân 64 yıl hükümdarlık etti; ölürken de hükümeti kölesi Bek-Timur'a bıraktı. Sakmân'ın bütün kumandanları ve halk onu melik olarak tanıdılar, ama sonradan Şalâh al-Dîn Ahlat'ı ele geçiremeyince o çok gururlandı; şehriyinler yaptı ve kendine sultan adını verdi. Fakat damadı Hazardinâri tarafından katledildi¹⁵.

* * *

HALEP NÂİBESİ ZAYFA (ŞAFİYYA) HÂTUN

Eyyubîlerden melik 'Âdil'in kızı Zayfa, babası daha Haleb vâlisi iken H. 582 yılında Haleb kalesinde doğdu. Zayfa doğduğu sırada kalede misafirler bulunduğu için doğan çocuğa babasının, misafir anlamına gelen Zayfa adını verdiğini Kamal al-Dîn b. al-'Adîm ve

¹⁴ Kâbusnâme, S. 221; ZAMBAUR, Généalogie, S. 44.

¹⁵ DEGUIGNES, Türklerin ve Mogolların... Tarihi (H. C. Yalçın tercümesi), IV., S. 235; Halil Ethem ELDEM, Düvel-i İslâmiyye, Ermensahlar.

Müneccimbaşı kaydediyorlar¹⁶. Melik al-‘Âdil Sayf al-Dîn Abû Bakr Aḥmad’in yerine geçen Melik Zâhir’in, önce Zayfa’nın kızkardeşi Gâziye Hâtunla, onun ölümünden sonra ise Zayfa Hâtun’la evlenmiş bulunduğunu gene İbn al-‘Adîm’den öğreniyoruz (aynı sayfa).

Haleb Eyyubîlerinin hükümdarları arasında adını gördüğümüz Melik al-‘Azîz, Zayfa’nın oğludur. Melik ‘Azîz’in kardeşi Şâlih’in yaşı büyük olduğu halde hükümdar olamayışının tek sebebi annesinin bir câriye olması idi. Melik ‘Azîz ise Melik ‘Âdil’in kızı olan bir prensesten yani Zayfa’dan dünyaya gelmişti¹⁷.

Melik ‘Azîz ölmeden önce ümerayı oğlu Nâşır Yûsuf’a biat ettirmişti. 634 de yani Melik ‘Azîz’in ölümünden hemen sonra Zayfa Hâtun yedi yaşlarında olan torunu Nâşır Yûsuf adına memleketi idareye koyuldu. 635-1237/8 yılında onu Haleb ile Hums prenslikleri arasındaki eski barışı yeniden kurmaya çalışırken ve bunun için de Kamâl al-Dîn İbn al-‘Adîm’i memur etmiş görüyoruz. Zayfa Hâtun verdiği kararları güvendiği iki Emîr vasıtasıyla infaz ettirirdi. Prenslüğün bütün resmî evrakı Zayfa Hâtun’un elinden geçer ve gereken dâireye onun işaretiyle havale edilirdi. Altı yıl süren nâibliği sırasında ülkesini büyük bir ehliyetle idare etmiştir. Zayfa Hâtun 640 Cemaziyulevvel’inin 11 inci günü öldü ve türbesi Haleb Kalesi içinde yapıldı. Torunu Nâşır Yûsuf bu tarihte 13 yaşında idi. İdareyi fiilen ve hukuken eline alabilmesi için erginleşmiş olduğuna dair şahidler gösterildi. Böylece bağımsız olarak tahta sahip olabildi.

ḤAMÂ NÂİBESİ ĞÂZİYE HÂTUN

Ğâziye Hâtun Haleb Prenslüğünün nâibesi olan Zayfa Hâtun’un yeğenidir. Yani Melik Kâmil’in kızı ve Melik ‘Âdil’in de torunudur. Öte yandan Mısır Sultanı Melik Şâlih’in de kızkardeşi olmak hasebiyle, câriyelikten gelip bir zaman sonra Mısır Sultanlığına kadar yükselen, Şacar al-Durr’un de görümcesidir. Ğâziye Hâtun’un Ḥamâ kalesine gelişi 629 yılına rastlar. Her halde onun Ḥamâ’ya gelişine sebep, Ḥamâ Prensi melik Muzaḫḫar Maḥmûd’la evlenmiş olmasıdır.

O, Melik Muzaḫḫar’dan üç kız, üç de oğul dünyaya getirdi. Bunların adları Melike Hatun, Dünya Hatun, , oğulları ise

¹⁶ İbn ül-‘ADÎM, Histoire d’Halep, S. 190; MÜNECCIMBAŞI, II., S. 619.

¹⁷ İBNİ ḤALLİKÂN, Vafayat al-‘Ayân, III., S. 183. Kahire 1948; ABU’L-FİDÂ, III., S. 171.

Ömer (Küçük yaşta ölmüş) Melik al-Manşûr ile al-Muzaffar 'Ali'dir. Bu sonuncusu meşhur tarihçi Abû'l-Fidâ'nın babasıdır. Yani Abû'l-Fidâ, Ğaziye Hatun'un torunudur¹⁸.

Kocası Melik Muzaffar öldüğü zaman oğlu Melik al-Manşûr Hamâ'da onun tahtına sahip oldu, fakat yaşı küçük olduğu için vekâleten prensliği idare etmek Ğaziye Hatun'a düştü¹⁹. Ğaziye Hatun oğlu ergin çağa gelir gelmez, iktidardan çekilip, tahtı kendisine teslim etmiştir²⁰. Ölüm tarihi 656 yılı Zilkade'sindedir.

TÜRK KUTLUK DEVLETİNDE TÜRKÂN HATUN

İran'ın Kirman bölgesinde kurulmuş olan Kutluk Devletinin hükümdarı Barağ Hâcib'in gözdesi veya karısı olduğu halde, daha sonra Barağ'ın kardeşi Hamitbur (Cintimur) Tayangu'nun oğlu Kıtub al-Dîn ile de evlenen Türkân Hatun²¹ eşi Kıtub al-Dîn Sultanın elde ettiği başarılarında büyük rol oynamıştı. Kıtub al-Dîn 654/1256 yılında giriştiği sınır savaşlarından dönünce Kutluk Türkân'dan Padişah Hâtun, başka bir karısından da Soyurgatmış Sultan adını alan bir oğlunu dünyaya gelmiş buldu. 655/1257 yılında Kıtub al-Dîn öldüğü zaman Kirman'ın ileri gelen emîrleri ile Mogol yüksek şahsiyetlerinden bazılarının hazır bulunduğu bir meclis Türkân Hâtun'un hükümdarlığı hususunda oybirliğine vardılar. Fakat durum büyük Han tarafından öğrenildiği zaman bazı kimseler memleketin Sultan'ın çocuklarına bırakılmasının uygun olduğunu, onlar çocukluktan çıkıncaya kadar da Türkân Hâtun ile Emîr Hacı Leşkerî'nin nâibliklerini desteklemeyi uygun buldular. Emîr Hacı Leşkerî çok zâlim bir adam olduğu için Kirman sarayının tanınmış ve gözde şahsiyetleri bu haberden hiç hoşlanmadılar ve Hülegü Han'ın yanına gidip hemen o gün yardım dilediler²². Mânevî değerleri kendisine anlatılan Hülegü Han, Türkân Hâtun'un Kirman tahtına rakipsiz olarak

¹⁸ ABÛ'L-FİDÂ, III., S. 196. Meşâhir al-Nisa', II., S. 99; H. E. ELDEM, a. g. e. S. 95; ZAMBAUR, a. g. e., S. 97.

¹⁹ A'lâm al-Nisâ', IV. S. 3; ABÛ'L-FİDÂ, III., S. 196.

²⁰ 'AYNÎ, İqd al-Cumân, S. 411.

²¹ Bk. Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C. I. TURAN, Osman, "Türkân değil Terken" yazısına.

²² RAŞİD AL-DİN, Câmi' al-Tavârih, II., S. 403'te "Hülegü 662'de Türkân Hâtun'un Kirman hükümdarlığını tanıdı" demektedir.

geçmesini ve çocuklar büyüyünceye kadar devletin bütün işlerine bakmasını uygun gördü²³.

655/1257 Yılından sonra Türkân Hâtun, üvey oğlu Sultan Haccâc'ın küçük olmasından istifade edip bütün memleket işlerini eline aldı. Saltanat resmen Sultan Haccâc üzerine ise de hükümdarlık fiilen Türkân Hâtun'un elinde idi²⁴. Birçok yıllar Türkân Hâtun ile üvey oğlu Haccâc Sultan öz ana oğul gibi birbirlerine saygı ve sevgi duyguları içinde yaşadılar. Bu sırada da Sultan Haccâc'ın yaşı hükümdarlık edebilecek bir çağa ulaştı. Bir vesile ile İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a hizmet etmiş ve Abaka Han tarafından iltifat görmüş olan Haccâc Sultan'ın bazı yakınları onu kıskırtmaya koyuldular. Menfaat ümit eden arkadaşlarının teşviklerine kapılan Haccâc, bir eğlence gecesinde sarhoş olup birdenbire Kutluk Türkân Hâtun'un bu mecliste raksetmesini emretti. Daima ölçülü hareket eden Kutluk Türkân'ın bu teklif karşısında canı sıkıldı ise de, Haccâc Sultan'ın sarhoş olduğunu göz önünde bulundurarak, karşı koymanın tehlike yaratacağını anladı ve istemeye istemeye raksa kalktı. O eteğini uçururken, Haccâc Sultan'ın adamları şu beyti söylediler:

“Dünya İhtiyardır ve senin baht yıldızın gençtir
İhtiyarın kendi nevbetini gence vermesi iyidir”²⁵.

Bu eğlence gecesinden çok incinmiş olan Türkân Hâtun, damadı Abaka Han'ın yanına gitti ve durumu bildirdi. Abaka Han, Haccâc Sultan'ın Kutluk Türkân'a karşı bu hafif davranışını hoş görmedi ve hazırladığı bir fermanla Haccâc'ı, Kirman tahtından azledip Türkân Hâtun'u ortaksız olarak hükümdar tayin etti. Ama Haccâc Sultan yine de Kirman tahtını ele geçirmek ümidini kaybetmedi. Gizlice Ögedey Han'ın oğullarının yanına gitti. Türkân Hâtun bunu da haber alıp bir elçi vasıtası ile Abaka Han'a bildirince, Abaka Han çok kızdı. Haccâc Sultanın yakalanıp orduya getirilmesini emretti. Bu yolda bir yarlıg çıktığını haber alan Sultan Haccâc,

²³ Fakat Güzide'de (I., S. 530) fermanın Mengü Kaan tarafından verildiği yazılıdır.

²⁴ RAŞİD AL-DİN, a. g. e., II., S. 552; HAMD ALLAH KAZVİNİ, Tarih-i Güzide, I., S. 530.

²⁵ NAŞİR AL-DİN MÜNSİ, Sımt al-'Ulâ, S. 48; H. Kazvini, a. g. e., I., S. 531.

Süistan'a gitti. Aradan altı ay geçtikten sonra da Hindistan'a, Delhi Sultanlığına sığındı.

Haccâc Sultan Delhi'de on yıl, hemen hemen bir mahbusun hayatını yaşadı. Yalnız haftada bir defa saltanat sarayını ziyaret ederdi. Delhi'de Halçler hâkimiyeti ellerine geçince Sultan Celâl-al-Dîn Abû'l-Muzaffar, Haccâc'a Kirman topraklarına sahip olabilmesi için askerî yardımda bulundu ve tantanalı bir merasimle onu uğurladı; fakat o 690/1291 yılında Kirman'a ulaşmadan Tanrı'nın rahmetine erişti²⁶.

Haccâc'ın Delhi'de bulunduğu yıllar boyunca Türkân Hâtun artık bir nâibe gibi değil tam bir hükümdar sıfatıyla memleketini idare etmiştir. Şu halde Türkân Hâtun'un nâibeliği eşinin ölümünden Haccâc Sultan'ın işten el çektilmesine kadar devam etmiş ve öldüğü 1282/3 yılına kadar da bağımsız idarede bulunmuştur. Türkân Hâtun yaşadığı devrin İlhanlı İmparatorları tarafından daima saygı görmüş, kendi ülkesinin âlimleri, idaresinden son derece memnun kalmışlardır.

SALGURLU NÂİBESİ BIBİ TÜRKÂN

Salgur adını taşıyan ve Selçuklulara bağlı bulunan Emîrlerden birinin torunu olan Sungur bin Mavdûd 1147/8'de Selçuklulara karşı ayaklanıp bağımsızlığını ilân etmişti. İşte İran'ın Fars bölgesinde hükümet merkezi Şiraz olan Salgurlu Atabeyliği böylece kurulmuştu. Ama bu bağımsızlık devamlı olmadı, Salgurlular kâh Selçuklular'a kâh da Harezmsâhlar'a haraç vermeğe mecbur kaldılar. Altıncı hükümdar Abû Bakr, İlhanlı tehlikesi karşısında, memleketini harap olmaktan koruyabilmek için onlara vergi vererek bağlılığını bildirdi.

Abû Bakr Fars bölgesine en parlak çağını yaşatan ve Pers körfezindeki bazı adaları da Salgurlu devletine katan hükümdar olmuştur. O, Şiraz'da devrinin yalnız Sa'dî gibi meşhur şairlerini değil başka âlim ve mütefekkirlerini de barındıran mükemmel bir hükümdardı.

Abû Bakr 77 yaşında olduğu 1260 yılında öldüğü zaman, İlhan'ın yanında bulunan oğlu II. Sa'd tahta geçti, fakat adına para bastırılmış olmasına rağmen saltanatı ancak oniki gün sürebilmiştir. Onun ölümünden sonra Şirazlılar II. Sa'd'ın 12 yaşındaki oğlu Muhammad'i

²⁶ Câmî' al-Tavarîh, Tarih-i Şebenkâre, Tarih-i Güzide'de bu tarih başka başka verilmiştir, bk. B. UÇOK, a, g. e. S. 75. not. 12.

tahta geçirdiler ve ona — Reşidüd al-Din'e göre — 'Azū al-Din unvanını verdiler.

Bu yaşta çocuğun devlet idare edemeyeceği düşünülerek Yezd atabeyi 'Azū al-Davla'nın kız kardeşi²⁷ ve Kutluk devletinin kuruluşunda adı geçen Burak Hâcib'in torunu olan annesi Bibi Türkân Hâtun'u ona nâibe seçtiler. Bu suretle nâibe olan annesi Bibi Türkân Hâtun, İlhanlı İmparatoru olan Hülegü Han'a bağlılığını değerli hediyelerle birlikte bildiren elçiler yolladı. Karşılık olarak da oğlunun adına yazılmış, onu meşru hükümdar tanımaya yarıyan bir yarlığ aldı²⁸. Bibi Türkân Hâtun oğlu Muhammed'in damdan düşerek öldüğü 1261-2 yılına kadar yâni iki yıl yedi ay²⁹ vezirleri Nizâm al-Din Abū Bakr'in ve Şams al-Din'in yardımlarıyla onun adına memleketi idare etti.

Türkân Hâtun oğlundan sonra Fars'a hâkim oldu ve devlet büyükleriyle görüşmeler yapıp Muḥammad'ın amcası Salgur Şah'ın oğlu cesur, fakat devlet adamı meziyyetlerinden mahrum sarhoş Muḥammad Şah'ı tahta geçirdi³⁰. Muḥammad Şah İlhanlılar'la birlikte Bağdat önlerinde çarpışırken gösterdiği büyük cesareten ötürü Hülegü'nün sevgisini kazanmıştı. Türkân Hâtun onun sayesinde vezirinin bozduğu devlet işlerini yoluna koymak istiyordu; kızı Salgom'u da Muḥammad Şah'a nikâhlamak zorunda kaldı, ama Muḥammad Şah hükümdar olur olmaz tembelleşmiş, zevk ve sefaya dalmış ve Türkân Hâtun'un ümidinin tersine memleket işleri yüzüstü kalmış, hükûmet zayıf düşmüştü. Türkân Hâtun damadında ümid ettiği idareci vasfını bulamayınca memleketi kurtarmak için Muḥammad Şah'ı tahtından uzaklaştırmayı düşündü. Muḥammad Şah hem kendisine gereken saygıyı da göstermiyordu. Ayrıca İştâhır kale-sinde hapsedilmiş olan kardeşi Selçuk şahı da kurtarmak amacıyla olduğunu öğrenince Şol ve Türkmen Emîrleriyle anlaşıp Muḥammad Şah'ın üzerine yürüdü; onu saltanat tahtından indirip sarayında hapsetti, elleri bağlı olarak İlhan'a yolladı.

²⁷ Sımt al-'Ulâ, S. S. 56.

²⁸ J. v. HAMMER, Geschichte der 'Ilchanen, S. 240.

²⁹ Bu tarih Güzide'de (I., S. 508) 660, Şirâznâme'de (S. 62) 661, olarak gösteriliyor.

³⁰ Muḥammad Şah'ın II. Sa'd'ın oğlu Muḥammad ile olan akrabalığı için bk. Şirâznâme, S. 62; Güzide, I., S. 508; Câmî' at-Tavârih, II. S. 554.

Hamd-Allah Mustavfî (Güzide, I. S. 509) onu Bibi Türkân Hâtun öldürttü demekte ise de Şirâznâme 10. Ramazan. 661'de tabii bir ölümle öldüğünü kaydetmektedir³¹.

Salgur Şah'ın oğlu Muhammad Şah eli bağlı olarak İlhanlı hükümdarına yollanınca ana tarafından Selçuklular'a bağlı olan Selçuk Şah'ın serbest bırakılmasına izin verildi. Şol ve Türkmen Emîrleri Türkân Hâtun ile anlaşarak Selçuk Şah'ı tahta çıkardılar. Selçuk Şah, Bibi Türkân Hâtun'la da evlenerek daha büyük bir nüfuza sahip oldu³². Zira Mogol şehzâdesi Mengü Timur, Türkân Hâtun'un kızlarından Ebeş Hâtun'la nişanlanmış olduğundan, Türkân Hâtun kızı yoluyla Mogollar'a hısım olmuştu; ama bu hısımlık Türkân Hâtun'un bir eğlence gecesinde sarhoş kocasının emri ile mahvolmasını önliyemedi. Selçuk Şah ya karısının nâibelik zamanından beri devam edegelen nüfuzunu büsbütün ortadan kaldırmak, yahut da öldürmüş olduğunu sandığı kardeşinin öcünü almak için onu öldürtmüştür. Hemen bütün kaynaklarda Selçuk Şah'ın, karısı Türkân Hâtun'u öldürttüğü yazılı olduğu halde, nedense Spuler (İran Mogolları Tarihi, S. 161) bunların tersine, Türkân Hâtun'un daha sonra Emîrlerle birleşerek Fars atabeyliğinin başına kızı Ebeş'i getirmiş olduğunu bildirmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Selçuk Şah atabey olduktan sonra kardeşi Muḥammad Şah gibi kabalaştı, etrafındaki emîrlere olduğu gibi, karısı Türkân Hâtun'a karşı da saygısızlıklarda bulundu; Emîrler onun bu tutumu karşısında memleketi bırakıp kaçtılar. Selçuk Şah'ın bundan cesaret alarak bir Mogol beyi olan Ogulbek'i öldürmesi onu uçurumun kenarına atmıştır.

³¹ Şirâznâme, S. 63; HAMMER, a. g. e., S. 240'da Muhammad Şah'ın 4 ay tahtta kaldığını yazmaktadır.

³² ZARKÛB, Şirâznâme, S. 63; RAŞİD AL-DİN, Câmi' II., S. 554-5; MUḤAMMAD KAZVİNÎ, Yaddaştâh-yi Kazvini, III., S. 157'de böyle bildirmekte iseler de ḤAMD ALLAH MUSTAVFÎ (I., S. 508-9'da) Türkân Hâtun'un Selçuk Şah ile evlendiğine dair bir kayıt mevcut olmadıktan başka, Selçuk Şah'ın kardeşinin öcünü almak için Türkân Hâtun'a karşı savaş açtığını, Fars ülkesini istilâ ettiğini, böylece tahta geçip I. Muḥammad'ın Nâibelliğini yapmış olan Türkân Hâtun'u huzuruna çağırarak öldürttüğünü kaydetmektedir. Burada RAŞİD AL-DİN ve ZARKÛB'un verdikleri haberler herhâlde ḤAMD ALLAH'ın verdiği haberlerden daha doğru olmak gerekir. Çünkü RAŞİD AL-DİN. ḤAMD ALLAH'dan hiç değilse bir nesil daha eski olmakla olayların cereyan ettiği zamana daha yakın, hattâ onun içindedir.

Selçuk Şah bununla da kalmıyarak bir eğlence gecesinde sarhoş olup Türkân Hâtun kendi hayatına kasdedecek gerekçesiyle adamlarından birine işaretle onun başını vurdurttu³³. Hülegü bu haberi alınca çok kızdığından Selçuk Şah'ın üzerine Emîr Altacu'yu yolladı. Türkân Hâtun'un kardeşi Yezd Atabeyi 'Alâ al-Davla ile diğer Şebenkâre melikleri Çerik ve Tazik toplulukları da Şiraz üzerine yürüdüler. Buna karşı Şirazlılar 6000 kişi ile çıktılarsa da Selçuk Şah Kâzerûn'a sığınmak zorunda kaldı. Fakat Yezd ve Mogol askerleri burayı da yağma ettiler. Sonunda o, bir tuzağa düşürülüp Kâl'a-i Safîd denilen yerde 662'de idâm edildi³⁴.

Aşağıya sâdece 4 mısraını aldığımız Türkân Hâtun'a ait methiye, zamanın ünlü şairi Şeyh Sa'dî'nin kaleminden çıkmıştır:

ای بیش از آنکه در قلم آید ثنای تو
واجب بر اهل مشرق و مغرب دعای تو،
درویش و پادشاه ندانم در این زمان
الا بزیر سایه همچون همای تو

(Külliyatı Şeyh Sa'dî S. 469 Tahran 1333)

KAZAN NÂİBESİ SÜYÜN - BIKE HATUN

Nogay ordasından Yusuf Mirza'nın kızı olan Süyünbike pek genç yaşta Rus taraftarı Mirzaların istekleri ve Rus Çarı'nın tensibiyle Kazan tahtına oturan zayıf karakterli Can Ali ile evlendirilmiş idi. Halbuki Süyün-Bike Hâtun güzelliği kadar akıl ve vatanperverliği ile de tanınmış bir kadındı. Genç olmasına rağmen eşi Can Ali'nin Rus vassali olmasına razı değildi. Bu tarihlerde Kazan'da Moskof taraftarı olanlara karşı milliyetçi bir kütle vardı. Kocasını Can Ali'nin Moskova'ya ilticasından sonra Rus düşmanı Safa-Gerey Han ile evlenen Süyün-Bike, hem babasının hem kocasının tesiriyle bu milliyetçilerin başkanı olmuştu³⁵. 1549 yılında Safa Gerey'in ansızın ölmesi, Kazan'da rusların beklediği kargaşalığı farzlarıyla yaratmıştı. Zira

³³ ZARKÛB, Şirâznâme, S. 63.

³⁴ RAŞİD AL-DİN, a. g. e., II., S. 556; VAŞŞÂF, Târîh, Ayasofya nushası nu. 3108, vr. 27 B'de 661 diyor. ZARKÛB, Şirâznâme, S. 63; HAMD ALLAH, Güzide, I., S. 508-9'da 663 diyor.

³⁵ A. BATTAL, Kazan Türkleri Tarihi, S. 43-4.; A. N. KURAT, Kazan Hanlığı, DTCF Dergisi, XII., S. 228-35.

artık Kazan'da sâbit ve nüfuzlu bir hükûmet yoktu. Hanlığın ileri gelenleri bir toplantı yapıp milliyetçi Süyün-Bike'yi Safa-Gerey'den dünyaya getirdiği oğlu üç yaşındaki Ütemiş Gerey'e nâibe tayin ettiler. Bu sıralarda Çarlık tahtında daha sonra Korkunç lâkabı ile anılacak olan IV. İvan oturmaktaydı. O, Kazan'ın içinde bulunduğu kargaşalıktan istifade etmeği düşünerek, 1550 yılında şehri almaya niyet etti. Büyük bir ordunun başında bizzat hareket etti. Şehri bir hafta kuşattı. Uzun ve kanlı mücadeleler oldu. Vatanperverler kanlarının son damlasını harcaıncaya kadar çarpışacaklarına and içtiler. İşte bu savaşlarda Nâibe Süyün-Bike'nin gösterdiği büyük gayretler onu bir kahraman mertebesine ulaştırmıştır.

Üstün Çarlık kuvvetleri Kazan kuvvetlerini yenmiş, fakat ertesi yıla kadar ancak Kazan topraklarının yarısını alabilmişti. Çar kuvvetleri Kazan'a girince Nâibe ve oğlu Küçük Han'ı alıp götürdüler. Süyün-Bike'nin Kazan'dan ayrılışı sırasında sevgili eşi Safa - Gerey'in kabrini ziyareti ve kendini teşyi eden halk ile vedalaşması pek hazin olmuştu³⁶. Bu arada cesur Kazan Türkleri Nogay ordasından Yadigâr Muhammed'i dâvet ederek onun başkanlığında Ruslara karşı sonuna kadar çarpışmaya bir kere daha karar verdiler.

Talihsiz Süyün - Bike Moskova'ya götürüldükten sonra oğlu Ötemiş - Gerey elinden zorla alınıp vaftiz edildi ve ona Aleksandır adı takıldı. Çok geçmeden 1551'den sonra Kazan Hanlığı Rusların eline geçmekle nihayet buldu. Süyün - Bike'den Kazan'da kalan güzel bir hâtıra Süyün - Bike minaresidir. Bu, yüksekliği 75 m. oturduğu saha 140 metre kare olan yedi katlı bir kuledir. İlk üç katı dört köşeli, diğer dört katı sekiz köşelidir³⁷.

KASIM NAİBESİ SULTAN FATMA BIKE

Moskova'nın 250 km. güneydoğusunda ve Oka ırmağı bölgesinde bulunan Kasım Hanlığı, Kazan Hanı Uluğ Muhammed tarafından 1445 yılında kurulmuştur. Bu kuruluşun biraz önce 1444'te Uluğ Muhammed Moskova kapılarına dayanmış, ertesi yıl da Moskova Beyi Vasili'yi esir etmişti. Vasili, Uluğ Muhammed'in bütün şartlarını kabul edip serbest bırakılınca, savaş tazminatı ve yıllık vergileri

³⁶ A. BATTAL, a. g. e. S. 45.

³⁷ R. R. ARAT, İslâm Ansiklopedisi, Kazan maddesi. Bu hususta fazla bilgi için Bk. H. ATLASI, Siyum - Bike, Kazan maarif Matbaası.

toplamak için birçok Rus şehirlerine Türk memurlar tâyin edilmiş, hattâ bazı illerin geliri Türk beylerine ikta olarak verilmişti. İşte bu antlaşmanın en önemli sonuçlarından birisi de Moskova Kınazlığının sınırları içinde ayrı bir Hanlığın kurulup başına Uluğ Muhammed'in oğlu Kasım'ın geçirilmesidir.

Bünyesi bakımından Fin ve Türk kavimlerine dayanan bu Hanlık, Altınordu devletinin güttüğü politikadan farklı olarak doğrudan doğruya Moskova'nın içişlerine karışmak ve gerektiğinde dışardan gelecek akınlara karşı Moskova'yı korumak amacını gütmekte idi. Moskova Beyliği gene Uluğ Muhammed'in kurduğu Kazan Hanlığına olduğu gibi, Kasım Hanlığına da kendi sınırları çerçevesinde belli imtiyazlar vermekle mükellef tutulmuştu.

Ancak zamanla Kasım Hanlığı'nın nüfuzu azalmış, buna karşılık Moskova'nın iktidarı artmış olduğundan Kasım başına geçecek şahsiyetlerin seçilmesinde Moskova büyük roller oynamaya başlamıştı. Önceleri Moskova tarafından kendilerine vergi verilen, merasim günlerinde bağımsız hükümdar muamelesi gören Kasım Hanları, şimdi artık nüfuz sahibi olan Moskova Çarlarına tâbi Rus beylerinin derecesine düşmüşlerdi. Moskova Çarları bunlardan diğer Türk ve İslâm devletlerine karşı güttükleri imha politikasında faydalanmaya bakıyorlardı³⁸. 1557-8 yıllarında Şah Ali'nin Lituvanya'ya karşı hareket eden Rus kuvvetleri başkomutanı tâyin edilmesi, başarısı yüzünden de, büyük bir merasimle karşılanması, Kasım Hanlarının Moskova emrine girdiğini gösteren delillerden biridir.

XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Rus çarlarının ve özellikle Çar IV. İvan'ın (Korkunç) Kasım Hanlığı'nın Moskova'ya ilhakını kolaylaştırmak için baş vurduğu çare, Kasım'ın başına geçen veya geçecek olan kimseleri Hristiyan dinine sokmak olmuştur. İşte Şah Ali'nin ölümü ile başa geçen Sayın Bulat'ın 1573'te irtidat ederek Semen adını alması bu cümledendir³⁹.

1610'da Çar Vasili ile Dimitri arasında çıkan rekabet savaşlarına karışan Kasım hükümdarı Uraz bir yalan ihbar üzerine pusuya düşürülüp öldürülünce Kasım Hanlığında Han soyu vaktiyle olduğu, gibi gene değişmiş ve Sibiryaya Hanı Ali oğlu Arslan (Alparslan) hanlığı tâyin edilmişti (1614 - 27).

³⁸ A. AZİZ, Tatar Tarihi, S. 145.

³⁹ R. R. ARAT, İslâm Ansiklopedisi, Cüz. 59, S. 382; ZAMBAUR, a. g. e., S. 249; A. N. KURAT, Rusya Tarihi, S. 102.

Arslan zamanında Kazan Hanlarının hükümdarlık yetkilerinin artık sadece Türk tabalarına inhisar ettiği görülür. 1627'de ölen Arslan Han'ın yerine oğlu Seyyid Burhan geçti. Çocuk yaşta bulunan Seyyid Burhan'a annesi *Fatma Sultan* ile büyükbabası *Ak Muhammed* vasi tayin edildiler. Fatma Sultan Kasım'ın ileri gelen ülemasından ve Şah Kul ailesinden *Seyyid Ak Muhammed*'in kızıydı.

Kısa bir zaman sonra Ruslar'ın sabırlı ve temkinli politikaları Seyyid Burhan üzerinde tesirlerini gösterdi. Rus hükûmeti Seyyid Burhan'ı Çar'ın kızı ile evlendirmeye, Fatma Sultana teklif etti. Bunun için de önce onun hıristiyan dinine sokulmasını şart koştu. Fatma Sultan oğlunun henüz çocuk yaşta olduğunu, onun karar verecek yaşa gelmesini beklemek gerektiğini ileri sürerek teklifi reddetti. 1633 yılında Çar, Kasım vâlisine verdiği bir emirle Seyyid Burhan'ı Moskova'ya yanına aldırıştır. Bu sıralarda onun gösterişli ortodoks âyinlerine sokulmuş olması da muhtemeldir. Bundan yirmi yıl sonra Seyyid Burhan'ın gene Moskova'ya Çar Aleks'i'yi ziyarete gittiğini ve az sonra dinini bırakarak hıristiyan olduğunu ve Vasili adını aldığını öğreniyoruz. Bu olaydan sonra Seyyid Burhan'ın gene de Kasım tahtında kalabilmiş olması, Kasım tahtının Rus dış politikasında artık bir önemi kalmadığını göstermektedir.

Ruslar'ın Kasım Hanları üzerinde, önce hıristiyanlaştırıp sonra ruslaştırma politikası başarılı olmuşsa da bu, diğer müslüman Türkler arasında aynı sonucu vermemiştir⁴⁰. Bu konuda Veljaminov Zernov (III., S. 461), Seyyid Burhan (= Vasili Arslanoviç) zamanında Kasım Hanlığını bir dereceye kadar ayakta tutan islâmlık ile putperestliğin ezilmiş olduğunu iddia eder. Fakat bu, aşağıdaki delille inandırıcı olmak vasfını kaybetmektedir: Kasım'da türbelerden birinin üzerinde şu âyet yazılıdır: "Vaktaki İsa onların küfrünü anladı, dedi ki, Allah'a erişmek için bana kimler arkadaş olacak? Havvariyun, bizler, dediler. Allah'a bizler inandık, iman ettik. Bizlerin Müslüman olduğumuza muhakkak şahit ol "(Kur'an III., 52.).

Seyyid Burhan'ın 1679 yılına kadar hüküm sürdüğü tahmin edilmektedir. Gene bu yılda Fatma Sultan bu defa hükümdar olarak tahta geçirildiğine göre, oğlu artık hayatta olmamak gerekir.

Rus hükümetinin oğlunun bütün haklarını Fatma Sultan Bike'ye tanınması onun hayli yaşlı bulunması ve kendisine karşı duyulan say-

⁴⁰ R. R. ARAT, İslâm Ansiklopedisi, Cüz 59, S. 384.

ğının bir gösterisi olmuştur. Fatma Sultan, Seyyid soyundan geldiği için Ruslar ona Çariçe Sultan Seyyidovna demişlerdir. Evlendiği zaman kendisine Fatma Sultan Begüm denilmekte idi. 1681'den sonra onun adına hiç bir belgede tesadüf edilmiyor. Bir rivayete göre Kasım şehrinde kendi yaptırdığı türbede gömülü imiş; bu türbenin iki katlı olduğu da söylenir. Fakat Afgan türbesinin biraz ötesinde gösterilen bu türbe bir yığından ibaret kalmış imiş.

Kasım Hanlığı Fatma Sultan ile birlikte 236 yıllık geçmişine veda etmek zorunda kalmıştır. Kasım Türkleri Kazan lehçesine yakın bir lehçe ile Türkçe konuşurlardı.

* * *

Böylece İslâm devletlerinde hükümdar ana, büyükana veya kızkardeşlerinin resmen nâibeliğe tâyin edilmiş olduklarını yukarıdan beri vermiş olduğumuz örneklerle belirtmeğe çalıştık.

Yüzyıllar boyunca milletlerin geçirdikleri ihtilâller ve inkılâplardan sonra sosyal bünye, idarî rejimler büyük değışikliklere uğradı. Bu arada müslüman teokrasisinin mümessili olan hilâfet müessesesi yıkıldı; büyük imparatorluklar parçalandı ve küçük küçük devletler meydana geldi. Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı büyük devrimlerden sonra, bunları örnek alan birçok Müslüman devletlerde kadın hakları daha şümüllü bir mahiyet kazandı ve bu hakları tanımak artık mahdut entellektüel bir zümrenin işi olmaktan çıkıp bir toplumun kabullendiği genel bir fikir haline gelmeğe yöneldi. Netekim muteassıp Müslümanları büyükn bir yekûn tuttuğu Pakistan Cumhuriyeti'nde bu devletin kurucusu Muhammed Ali Cinnah'ın kızkardeşi Fatma Cinnah 1964 yılı sonunda yapılan seçimde Cumhurbaşkanı aday olmuş ve muteassıp Müslümanlar tarafından da bu adaylık desteklenmiştir.

Bugün Pakistan'ın büyük ehliyet ve dirayet istiyen bazı makamları kadınlar tarafından idare edilmektedir. Örneğin: Pakistan'ın Roma büyük elçisi Rânâ Liyakat Ali; Pakistan'ın Fas büyükelçisi Şayeste İkrāmullah; Batı Pakistan millî eğitim bakanı Mahmude Sâlim, Pakistan Kızılay derneği başkanı Vekarünnîsa Noon. Bunlardan bir merhale aşağı olan makamlarda ise vazife almış kadınlar oldukça çok sayıdadır.

Irak'ın Kasım zamanındaki Belediyeler Bakanı Nezihe Duleymî idi. Bugün Irak'ın Bonn'daki tam yetkili elçisi Surriyye el-Hoca'dır.

1965 yılı şubat ayında İslâm âleminin en batı sınırında bulunan Fas, kendisini İngiltere'de temsile prenses leylâ Aşşe'yi seçmekle

Atatürk devrimlerinin diğer müslüman ülkelerde nasıl benimsendiğine canlı bir örnek daha vermiştir.

Bütün bu tarihî ve aktüel örnekler, İslâm dininin kadın haklarını kısıtlamadığını bize göstermektedirler. Ortaçağ'da İslâm dinini kabul etmiş toplumlarda kadın, ancak genişlemiş imparatorluğun burjuva sınıfından olan ailelerin erkekleri tarafından hareme kapatılmıştır; o da eski komşu imparatorlukların bir taklidi olarak. Ama çoğunlukla babaları ilim ile meşgûl kabiliyetli kız evlâtlar bu dar çemberin içinden kurtulmayı gene de başarmışlardır.

